

מיטל רוטנברג | 2020 | נוף ופרחים | אקריליק על נייר | 25x18 ס"מ

מגדר | כתב עת אקדמי רב תחומי למגדר ופמיניזם

גיליון שמיני | 2021

בקי קוק | אילת הראל שלו

"אני רק עובדת, זו לא קריירה" – נרטיבים של נשים חרדיות על סוכנות

ותעסוקה

תקציר

הקהילה החרדית בישראל עוברת שינויים משמעותיים בעשורים האחרונים במגוון תחומים. שינויים אלה משפיעים על מעמדן של נשים בקהילה, על סוגי המטרות שנשים מציבות לעצמן, ועל הדרכים המגוונות בהן הן פועלות למען השגת מטרותיהן. במאמר הנוכחי אנו בוחנות את השינויים הללו, תוך התמקדות בדרך בה הנשים מגבשות את תפיסותיהן ביחס לתעסוקה על משמעויותיה השונות, וביחס לאופן שהן מתארות את מה שמכונה בספרות 'הנשיות הביתית' (Domestic Femininity) בדרכים שלא יפגעו ב"אידיאל החרדי" באופן מהותי. להבדיל ממחקרים הנוטים לחקור את תהליך יציאתן של נשים אלה לשוק העבודה הישראלי החילוני, והאופן שהן מתמודדות עם היציאה לסביבה החילונית, במאמר אנו בוחרות להתמקד בזירה אחרת, נוספת – זו של המעבר בין העבודה לבין התחום הביתי – מעבר שבו ניתן לבחון ייצוגים חדשניים של סוכנות של נשים השייכות לקבוצות דתיות שמרניות. המאמר שואף לתרום להבנה רחבה של הדרך בה נשים דתיות מבטאות סוכנות (Agency) תוך כדי היצמדות למבנה הפטריארכלי הדתי. בהתבסס על סדרה של ראיונות קבוצתיים עם נשים חרדיות, המאמר בוחן את הדרכים בהן נשים אלה מתארות את חוויותיהן במבנים המגדריים המשתנים ובמרחבים של החברה החרדית. בהתמקדות בניתוח של סוכנות בהקשר של שינוי במנהגים הפטריארכליים, המאמר תורם להבנת תפקידן של נשים בקידום שינוי בקהילות דתיות שמרניות. הניתוח מדגיש את הדרכים בהן נשים חוצות ובונות גבולות בין הביתי והציבורי, בין הבית והעבודה, וכן את הדרכים בהן הן ממשיגות ומגדירות יחסי כוח מגדריים בתוך הקהילה שלהן, בתוך הבתים שלהן ובינן לבין עצמן.

בקי קוק: פרופסור, מרצה וחוקרת במחלקה לפוליטיקה וממשל באוניברסיטת בן גוריון בנגב. במחקרה היא עוסקת בפוליטיקה של זהות, במעמדם של מיעוטים, ובהצטלבות של לאום, דת ומגדר.

אילת הראל שלו: פרופסור, מרצה וחוקרת בתכנית לניהול וישוב סכסוכים ובמחלקה לפוליטיקה וממשל, באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. המחקרים שלה נמצאים בנקודות התפר שבין מדע המדינה, לימודי קונפליקט, מגדר ותיאוריות ביקורתיות של לימודי ביטחון.

מילות מפתח: נשים חרדיות; תעסוקה; סוכנות (Agency); מגדר ועבודה; ראיונות קבוצתיים

הקדמה

נקודות הממשק בין דת ומגדר הפכו למוקד מרכזי במחקר אודות תפקידה של הדת בעולם. חלק ניכר מהמחקר בנושא עסק בשאלות לגבי הדרך הטובה ביותר לחקור ולהבין את הפעולות של נשים שההיענות שלהן לערכים ולנורמות השמרניות והפטריארכליות הדתיות מאתגרת את הפרשנות הליברלית למונח סוכנות (Agency). לכן, גוף המחקר, ההולך וגדל בנושא, מדגיש את מגוון הדרכים בהן נשים פועלות כדי להביא לשינוי יעיל – הן בחיים הקולקטיביים והן ביחסי הכוח המגדריים – והוא בעל רלוונטיות רבה לחוקרים וחוקרות המתעניינים בתפקיד הצומח של נשים בגרימת שינוי באמצעות מגוון פרקטיקות חברתיות (Daphna-Tekoah & Sharaby 2019; Fenster 2005; Halperin-Kaddari, 2004). למעשה, לאור השינויים המתרחשים בקהילות שמרניות מסביב לעולם, החוקרים חלוקים בדעותיהם לגבי התפקיד של דתות קונסרבטיביות באתגור הפטריארכיה והעדפת השוויוניות המגדרית. במאמר זה אנו עושות שימוש במונח שטבעה אבישי (Avishai, 2008): "דתות שמרניות". ישנם מחקרים המאמצים את העמדה ש"דתות שמרניות" הן מנגנונים להפצת הפטריארכיה, בעוד אחרים טוענים שקהילות דתיות שמרניות הן בעלות פוטנציאל ל"ביות הגבר" ולאימוץ "חוקים מוסריים ביתיים" טובים יותר עבור נשים (Cazarin & Griera, 2018). מטרת מאמר זה היא לתרום להבנת מחלוקות ערות אלה על ידי חקר הדרכים בהן נשים חרדיות בישראל מנהלות את המשא ומתן לגבי הפער בין ה"אידיאל החרדי" לבין המציאות של חיי היומיום בקהילה החרדית המשתנה, וזאת ביחס שלהן לגבי היציאה לעבודה וחזרה הביתה. הניתוח המוצג כאן מדגיש את הדרכים בהן נשים חוצות ובונות גבולות בין הביתי ובין הציבורי, ובוחן כיצד הן מתייחסות ליחסי מגדר בתוך הקהילה שלהן ובתוך בתיהן.

בשלושים השנים האחרונות הקהילה החרדית בישראל עברה תהליכים אדירים של שינוי. ממגוון סיבות היסטוריות ופוליטיות, יותר ממחצית מהגברים בקהילה משולבים בלימוד תורה בישיבות במשרה מלאה כשהם משאירים את העול הכלכלי המשפחתי על כתפיהן של נשותיהם. מצב זה, לכשעצמו, מצביע על שינוי דרמטי באידיאל החרדי, שבו באופן מסורתי איישו הגברים את הזירות הציבוריות – בעוד הנשים היו מוגבלות לבית ולהתייחסות הבלעדית למשפחה ולמטלות הבית (ליוש, 2015). לאחרונה, עם זאת, נשים חרדיות לא רק עובדות מחוץ לבית, הן גם עובדות שעות רבות יותר (ווגנר, 2015; כהנר 2020), ורבות מהן הופכות למפרנסות היחידות או העיקריות במשק הבית שלהן, כאשר הגברים לוקחים על עצמם יותר מטלות של טיפול בילדים (זיכרמן, 2014; נריה-בן שחר, 2015; ווגנר 2015; קסיר ואח', 2018). שינוי זה הוביל לשינויים גלובליים בגיאוגרפיות של יחסי הבית-עבודה (Blumen, 2002), וגם לשינוי בדפוסים של נשיות ביתית ותפקידים מגדריים.

במאמר זה אנו בוחנות את השינוי שחל בקרב נשים המשתייכות לקהילה החרדית בישראל, תוך התמקדות באופן בו נשים אלה מנסחות תפישות של נשיות ביתית בדרכים שאינן מאתגרות את האידיאל החרדי במובנים הבסיסיים. אנו טוענות, שהדגש על ההתנסחויות הללו מוסיף זירה נוספת ופחות נחקרת – זו של משק הבית – ובא לבחון ייצוגים חדשניים של סוכנות של נשים השייכות לקבוצות דתיות שמרניות, במקביל ליציאתן לשוק העבודה. העמדה שלנו מבקשת לתרום להבנה רחבה אודות הדרך בה נשים דתיות מבטאות סוכנות תוך היצמדות למבנה הפטריארכלי הדתי. עוד אנו טוענות, שחציית הגבולות שבין הפרטי לבין הציבורי תרמה להגדרה מחודשת של ביתיות ונשיות, שמאתגרת את ההמשגה הבינארית של גברי/נשי, שולט/נחות.

ענין נוסף שהופך את המקרה של הנשים החרדיות למעניין במיוחד – ורלוונטי למחקר של סוכנות של נשים דתיות ותעסוקה ולמחקר הרחב יותר של תפקידן של נשים בקידום שינוי – זו העובדה שתהליכי השינוי במנהגי היומיום במשקי הבית החרדיים משקפים ומנבאים התפתחויות דומות, המשפיעות על נשים בקהילות מתפתחות במקומות אחרים בעולם (Herzog & Braude, 2009; Tønnessen, 2019). התפתחויות אלה, המושפעות מההתרחבות של השווקים והכלכלות העולמיות, הביאו למספרים הולכים וגדלים של נשים מקהילות שמרניות המחפשות תעסוקה מחוץ לבתיהן, ושותפות לעול הפרנסה המשפחתית (Muñoz-Boudet et al., 2013). אנו טוענות ששינוי זה משפיע על הייצוגים התרבותיים והפוליטיים של הנשיות והקשרים שלה לביתיות, על היחס שלהן לתעסוקה ועל הדרכים בהן נשים מעצבות את חללי ההשתייכות והופכות אותם לשלהן. נשים אלו נמצאות במיקומים מנוגדים (Sa'ar, 2007), אשר מניעים אותם למצוא פתרונות יצירתיים להגדרתן העצמית ולהגדרת מאווייהן.

בסדרה של ראיונות קבוצתיים שערכנו בקרב נשים חרדיות ישראליות, חקרנו את הדרכים בהן נשים אלה תיארו את תפקידיהן כרעיות, אמהות ונשים במבנים המגדריים המשתנים בחברה החרדית, עם דגש על הדרך בה נשים דיברו על שינוי זה ועל הפער ההולך וגדל בין האידיאל החרדי והמציאויות של חיי היומיום. תפיסותיהן בנושא היו שונות מהדיונים המוכרים אודות האיזון שבין קריירה לחיי משפחה או מהדיון אודות עבודות שקופות מול עבודה בשכר. הנרטיבים שלהן חשפו את מאבקן לשמור על הזהות האדוקה שלהן על ידי היצמדות לאידיאל החרדי, במקביל למעורבותן בעיסוקים מודרניים ובתעסוקה מחוץ לבית, המתאגרים אידיאל זה באופן מהותי.

סוכנות נשים בקהילות דתיות שמרניות

דיונים במושג 'סוכנות' נכללים לעיתים קרובות במחקר הרחב יותר של מבנים חברתיים, כלומר, החוקים, הדפוסים והכוחות שמגבילים ומנחים את היכולת האנושית לפעול (Hanmer & Gammage, Kabeer & van der Meulen Rodgers, 2015; Klugman, 2015). מחקר על סוכנות, במיוחד מחקר אודות נרטיבים של סוכנות נשים והעצמי (Dhamoon, 2011), מתמקד באופן גובר והולך בדרך בה הקשרים ומרחבים גאוגרפיים ופוליטיים ספציפיים משפיעים על נרטיבים אלה (Charrad, 2010; Muriaas, 2018). עבור חוקרות פמיניסטיות, החשיבות והקסם הטמון במושג הסוכנות מצוי בגילום הפוטנציאל להעצמה והיכולת הפוטנציאלית להתגבר על מחסומים (Charrad, 2010).

בחקר הסוכנות בקרב נשים דתיות, התפתחה מחלוקת משמעותית סביב טבעו של המושג: אם סוכנות נתפסת בעיקר כאמצעי להתגברות על מחסומים, אז מהו טבעם הייחודי של "מחסומים" אלה, שנשים דתיות שואפות לעבור אותם, בתוך האמונה הדתית, ומהי הדרך הטובה ביותר בה אנחנו, כחוקרות פמיניסטיות, יכולות להמשיג את היחסים והעמדות של נשים דתיות כלפי החוקים ו/או המגבלות הדתיות? (Avishai, 2020; Kook & Harel-Shalev, 2014; Irby, 2005; Mahmood, 2012; Burke, 2015; et al, 2020). האם עלינו בהכרח לראות את הדת ואת אורח החיים הדתי כמכשול להצלחה, ליציאה לעבודה, למימוש העצמי? בעוד שהמחקרים הראשוניים על מגדר ודת פירשו את ההיצמדות של הנשים לנורמות הדתיות של התנהגות ככניעה פסיבית למחסומים האמיתיים שמוצבים בפניהן על ידי המבנים הפטריארכליים (Daly, 1973), עם הזמן החלו חוקרים אחרים לטעון כנגד הדיכוטומיה המוטעית, הקובעת שנשים שאינן פועלות באופן יזום נגד הנורמות הפטריארכליות הן קורבנות וכנועות, ושסוכנות תמיד ובאופן מובהק מהווה ביטוי ליכולת לקדם את האינטרסים של הפרט לנוכח מחסומי המסורת. סוגיות אלה נחקרו בהקשרים דתיים ותרבותיים שונים (Bilge, 2010).

כולל (2010; Burke, 2012; Mahmood, 2005; Cazarin & Grier, 2018; Schutte, 2014 e.g., Avishai 2008; Zion-Waldoks, 2015; El-Or, 1997;) בקרב נשים יהודיות חרדיות (Fenster, 2005; Singer & Bickel; 2015).

מתוך השאיפה לחקור היבטים שונים של סוכנות (Bracke, 2008; Mahmood 2005), גוף מחקר גדל זה בחן סוגיות שונות ונעזר בנקודות מבט שונות. אלה כוללות את הדרך בה נשים דתיות מגבשות דרכי פעולה עצמאיות והתנגדות לפטריארכיה (Israel- Wolkomir, 2004;) (Cohen, 2012); את הדרך בה נשים מרגישות מועצמות על ידי הדת (Cazarin & Grier, 2018); ואת הדרך בה במקרים רבים נשים מתמרנות את המגבלות הדתיות כדי להשיג ערכים אחרים (Rinaldo, 2013). ברק (Burke, 2012), בעקבות אבישי (Avishai, 2008), זיהתה ואימצה נקודת מבט נוספת, כזו שאבישי מכנה 'לעשות דת', וברק (Burke 2012) מכנה 'סוכנות נענית', שבוחנת את הדרכים בהן נשים מיישמות את הסוכנות תוך שהן מתאימות עצמן לנורמות הדתיות ולאופני ההתנהגות הדתיים (Rinaldo, 2013).

למרות שהעיסוק המרכזי שלנו במחקר זה הוא התפיסות של הנשים אודות היציאה לעבודה בשכר, הרי שהנרטיבים של הנשים עצמן הובילו אותנו להתמקדות בבית, הן כחומר והן כמרחב אפקטיבי ולמעבר שבין העבודה לבית. בעוד 'הבית' עבור תיאורטיקניות פמיניסטיות רבות סימל באופן מסורתי מרחב של כניעה (Schütte, 2014), המחקר העכשווי של חוקרות פמיניסטיות (Blunt, 2005; Zion-Waldoks & Motzafi-Haller, 2018) בחן את תפקיד הבית כזירה מרכזית ודינמית, שיכולה לאפשר התייחסות לרעיונות חדשניים של ביתיות נשית וגברית כאחד (Hollows, 2007;) (Rezeanu, 2015; Moisiu et al., 2013). בקהילות שמרניות ומסורתיות, בהן נשים כפופות לנורמות מסורתיות של צניעות קיצונית (El-Or, 1993), הבית נתפש כספירה המרכזית של הנשיות. ההתמקדות בדרך בה הבית מאפשר שינוי מושגים של נשיות ביתית רלוונטית במיוחד לניתוח מעמדן ותפיסותיהן של הנשים החרדיות. היכולת

והצורך לעבור לזירה הציבורית כדי להיכנס לשוק העבודה בשכר יצר הסתגלות מחדש לדרכים בהן נשיות מוכתבת על ידי הספרה הביתית, ועושה את הבית לזירה חשובה ולא נחקרת דיה של הסוכנות של נשים דתיות.

שינוי בתפקידי נשים בקהילה החרדית בישראל – הבית, שוק

העבודה והחזרה הביתה

הקהילה החרדית מגוונת מאוד, אך ככלל, ניתן לטעון שהיא בדלנית ברובה וממוקמת במובלעות גאוגרפיות שנפרדות ברובן משאר החברה. הקהילה אוכפת מערכת נוקשה של הפרדה בין גברים לנשים במרחב הציבורי, המבוססת על נורמות של צניעות ואדיקות וכללים ברורים לגבי חיי הקדושה הראויים (וסרמן 2015; Zion-; El-Or, 1993; Waldoks, 2015). יחד עם זאת, שינויים רבים מתרחשים כאמור בשלושת העשורים האחרונים (גלבוץ, 2015; כהנר 2020; Kalagy & Braun-; Blumen, 2002; Avishai, 2008; Lewensohn, 2019; Kravel-Tovi, 2019;). במיוחד, אחוז הגברים המשולבים בישיבות ולומדים תורה במשך מרבית שעות היום עולה באופן שיטתי, כשנתונים עכשוויים מצביעים על עליה של כמעט 15% בין 2014 ל-2017 (Rotman, 2017). שיעורים גבוהים של האבטלה במקביל לשיעורי הילודה הגבוהים הביאו לעוני הולך וגובר בקהילה החרדית. במציאות זו, האחריות לתמיכה הכלכלית במשפחה מוטלת על כתפיהן של הנשים בקהילה בשיעור הולך וגובר – נשים שבאופן מסורתי היו מוגבלות לבתיהן (Rotman, 2017). מסיבות אלו, אחוז הנשים החרדיות שעובדות מחוץ לבית עלה במשך השנים בתיאום עם העלייה במספר הגברים בקהילה שלומדים בישיבות, כשהשיעורים שפורסמו ב-2017 העריכו שכמעט 75% מהנשים החרדיות עובדות בשכר מחוץ לבתיהן (בראון 2017; מלאך וכהנר, 2017; כהנר 2020).

התפתחות משמעותית במיוחד ניכרת בטבע המשתנה של דפוסי התעסוקה של הנשים החרדיות. בעבר, העיסוק המועדף על הנשים היה תעסוקה במערכת החינוך, עד שתחום זה הגיע לרוויה בתחילת שנות ה-2000. לפי נתונים עכשוויים, אחוז הנשים החרדיות המועסקות במערכת החינוך פחת מ-64% ל-42% עד 2017 והגיע ל-38% ב-2018. כעת, יותר ויותר נשים חרדיות עובדות במגוון תחומים ובסביבות עבודה שונות כגון בחברות היי-טק, עיצוב גרפי ועסקי מכירות שונים (מלאך וכהנר, 2017; גלבוע, 2015; כהנר, 2020; Wasserman & Frenkel, 2019), שעות העבודה בתחומים אלו בניגוד לבתי הספר והגנים אינן מותאמות לאמהות עובדות. שינויים אלה, הכוללים שעות עבודה ארוכות יותר ועבודה מחוץ לקהילה, גרמו לשינוי משמעותי בתפקידים המגדריים במשק הבית. המחקר מראה שיותר ויותר גברים חרדיים נמצאים זמן רב יותר בבתיהם בטיפול בילדים ובמטלות הבית, כמו למשל, הכנת הילדים לבית הספר בבוקר וחזרה הביתה בצהריים כדי להכין לילדים ארוחת צהריים (ווגנר, 2015). כתוצאה מכך, העלייה בתעסוקת הנשים, חינוך וכן מעורבות כללית בעולם החיצוני הובילו למציאות חדשה, בה החוזה המגדרי הדתי סוטה במהירות ובחדות מהאידיאל החרדי.

בעוד הנורמות המגדריות השמרניות עדיין מהוות את הבסיס למערכות היחסים – כלכלית, תרבותית ופסיכולוגית – בין נשים וגברים, שינויים משמעותיים מתרחשים בקהילה. נשים תומכות במשפחותיהן יותר ויותר על ידי מעורבות בפעילויות שמאתגרות את הנורמות המסורתיות של היחסים המגדריים, כגון בתפקידים ניהוליים, לעיתים קרובות מחוץ לקהילות שלהן, ובעמדות הכוללות קשרי לקוחות ושיווק. מעורבות בסוגים אלה של פעילות משפיעה על הדרכים בהן נשים מתייחסות לבית ולקהילה בכללותה. גורמים אלה כוללים תחושת עצמי וסובייקטיביות משתנה, תפישות לגבי השתייכות לקהילה הפוליטית והתרבותית הרחבה יותר ולבסוף, את הדרכים בהן נשים תופשות את יכולת הסוכנות שלהן ואת השפעתן על החיים של

משפחותיהן. בחלק הבא נבחן את הנרטיבים שעולים מהראיונות הקבוצתיים שערכנו.

מערך המחקר

המחקר מבוסס על ראיונות שנערכו עם 32 נשים חרדיות בארבעה ראיונות קבוצתיים (Carlsen & Glenton, 2011; Lavie-Ajayi, 2014; Kook et al., 2019). הראיונות נערכו בשני ישובים חרדיים, בני ברק ומודיעין עילית. כידוע, מודיעין עילית מבודדת גאוגרפית יחסית ומהווה מובלעת סגורה שמקיימת את עצמה. תעסוקה מחוץ לקהילה, אם כן, כרוכה בחציית גבול ברור מאוד שמפריד בין העיר החרדית והסביבה החילונית שלה. בני ברק, לעומת זאת, ממוקמת בשוליים של שני יישובים עירוניים חילוניים ברובם במרכז ישראל ולכן מהווה מרחב תרבותי וגאוגרפי פחות מבודד. הגבולות שנחצו על ידי נשים שעובדות מחוץ לקהילה זו פחות ברורים וקלים יותר למעבר – לעיתים קרובות על ידי הליכה קצרה או נסיעה באוטובוס.

בעוד כל הנשים משני היישובים זיהו עצמן כחרדיות וכולן היו נשואות עם ילדים ועבדו מחוץ לבית, הרכב הקבוצה היה מגוון במונחים של גיל ורמת השכלה, אך כולן היו מזרמים שמרניים בקהילה החרדית. הנשים ממודיעין עילית השתייכו לחסידות גור ורובן עבדו כמורות במרכזים לגיל הרך בתוך הקהילה שלהן. הנשים מבני ברק, שייכות לזרם חסידות גור ולזרם הליטאי ורובן עבדו מחוץ לקהילה בערים סמוכות בחברות כלכליות וטכנולוגיות. הנשים שייכות לשני זרמים מרכזיים בקהילה החרדית, בעלי מאפיינים ייחודיים: הקבוצה הליטאית מחזיקה בתפיסת חברת הלומדים (בה מקובל שהאישה מפרנסת) והקבוצה הגוראית מחזיקה תפיסות עולם שמרניות יחסית בנושאים משפחתיים. שמונה נשים בוגרות (בגיל 20 ומעלה) גויסו

לכל קבוצה תוך שימוש בשיטת כדור השלג, ולכן רבות הכירו זו את זו קודם לכן. כל קבוצה נפגשה בבית הפרטי של אחת המשתתפות, והאווירה הייתה נעימה ומקבלת. הדיונים נערכו בעברית והמפגשים נמשכו כשעתיים. בסוף כל מפגש, כל אישה קיבלה תגמול כספי קטן. הראיונות הקבוצתיים הוקלטו ותומללו. במונחים של עמדתיות, בעוד אנחנו נשים יהודיות חילוניות, מנחת הקבוצות הייתה אישה חרדית, שהוכשרה על ידינו. בנוסף, התייעצנו עם חוקרים מהקהילה החרדית לגבי השאלות שנשאלו בראיונות החצי-מובנים. הנחנו את מנחת הקבוצה להיות רגישה לסיכון שב"רצייה חברתית" על-ידי המרואיינות ולהיות רגישה לדינמיקה בקבוצה, לניסיונות השתקה ומחלוקות במהלך הדיון. למרות שהמנחה זיהתה דינמיקות כאלו, המגוון של העמדות והקולות שבאו לידי ביטוי בראיון עשויים להעיד על כך שהמנחה עשתה זאת בהצלחה. באופן כללי, שאלנו את המשתתפות לגבי החוויות היומיומיות שלהן, משקי הבית שלהן, חיי המשפחה שלהן, עבודותיהן מחוץ לבית והתפקידים המגדריים שלהן. החברה החרדית איננה עשויה מקשה אחת כפי שהיא אולי נראית למתבוננים מבחוץ, אלא מדובר בחברה מגוונת שיש בה זרמים וקבוצות שונות (כהנר, 2020: 38). קבוצת המרואיינות שבחרנו אינה מייצגת את הקהילה החרדית כולה, אך בהחלט מאפשרת מבט אל מאחורי הקלעים של מנגנונים חברתיים הקיימים בזרמים שמרניים בקהילה החרדית בנוגע לחלוקת תפקידים מגדרית ותעסוקה.

על-מנת לנתח את התימלולים, השתמשנו בניתוח נרטיבי. השיטה הנרטיבית כוללת הקשבה לסיפורים וניתוח הנרטיבים שלהם לגבי החוויות האישיות שלהם (Smith, 2016). ניתן לאתר ולנתח את הנרטיבים באופן פרטני או בקבוצה (Moser & Korstjens, 2018), כפי שעשינו במחקר שלנו. הנרטיב יכול לחשוף אם כן קולות מרובים בקהילה מסוימת וגם בתוך אדם מסוים. בהתאמה, נדגיש שחוקרים וחוקרות צריכים להיות קשובים לדרכים בהן הנרטיבים מתווכים באמצעות נסיבות חברתיות ותהליכים

סוציו-פוליטיים, ובכך לקדם הבנה עמוקה של ההשפעות המגוונות של תהליכים אלה (Gilligan, 2015; Schiff, 2017).

ממצאי המחקר: נשים חרדיות בין הבית והעבודה

כשהקשבנו לנרטיבים שמענו מגוון עשיר של עמדות, שלעיתים חפפו ולעיתים סתרו זו את זו. למרות זאת, באמצעות תהליך זהיר וחוזר של הקשבה, זיהינו שלוש פרספקטיבות שונות, אך מחוברות זו לזו – שהנשים הציגו בנסיבות המשתנות שלהן באשר להקשרים שלהן עם הקהילה, עם בעליהן ועם עצמן. ממצא זה תואם לממצאים ממחקרים אחרים שזיהו פרספקטיבות מרובות (נריה-בן שחר, 2015; קפלן ושטדלר, 2012; רידר-אינדורסקי 2018). נשים שונות הציגו לפעמים עמדות שונות, ובפעמים אחרות אותה אישה ביטאה יותר מעמדה אחת. בחרנו לכנות עמדות אלה 'קולות'. כפי שגיליגן טוענת, הקשבה לקולות המקבילים ולפעמים המצטלבים מאפשרת לנו "לאסוף את המתחים, את ההרמוניות ואת הדיסוננסים" שבעמדות המרואיינות (Gilligan, 2015, 72). בניתוח שלנו אנו קשובות לשילוב הקולות שמסייע לנו לבנות מסגרת קונטקסטואלית להבנה ולפרשנות שלנו.

הקול הראשון היה קול מהותני, המתייחס לשינוי ומצדיק אותו בהקשר של הפרספקטיבה השמרנית של זהות מגדרית ותפקידים מגדריים. הקול השני שזיהינו היה הקול המתמקח, שהדגיש את תפקיד האסטרטגיה והמשא ומתן בהופעת הנורמות והמנהגים המשתנים. הקול השלישי היה קול ההתנגדות, שאיתגר במידת מה את הנורמות והמנהגים המסורתיים והשמרניים. קולות אלה השתלבו זה בזה ולעיתים קרובות ניתן היה למצוא אותם במקביל בנרטיב של אותה משתתפת (Gilligan, 2015; Harel-Shalev & Daphna-Tekoah, 2018). הניתוח שלהלן כולל התייחסויות לכל ארבעת

הראיונות הקבוצתיים שנערכו. שלושת הקולות היו נוכחים בדרכים דומות בשתי הערים בה התקיימו הראיונות – בני ברק ומודיעין עילית.

הקול המהותני

הפרספקטיבה המהותנית המגדרית הבסיסית, המייחסת מהות קבועה לכל הנשים ושטוענת שנשים לא יכולות ולא צריכות לפעול בדרכים שמאגרות מהות זו, היוותה בסיס לרוב התפישות הדתיות השמרניות של נשים וגברים, לתפקידים ולזהויות שלהם (DiQuinzio, 1993). במובן בסיסי מאוד זה, התפישה המהותנית משותפת למרבית הנשים החרדיות, שתפישת העולם שלהן מבוססת על הרעיון שנשים וגברים נוצרו שונים על ידי אלוהים והבדלים אלה משרתים את המשפחה, את הקהילה ואת האנושות בכללותה. יתרה מזו, שימור ההבדלים הללו הוא תנאי הכרחי לשימור חברה יציבה ומאורגנת.

בעוד רוב הנשים החרדיות במחקר שלנו חלקו נקודת מבט זו, קול ייחודי יחסית עלה ויישם תפישה זו בדרך בולטת מאוד. מחד, הן שימשו מעין מיכל לשינויים המתרחשים בבית ובקהילה ומאידך, ראו בה מסגרת בה יכלו להתמקם ולבנות את הסוכנות שלהן. בקול זה, ההבדל המהותני בין נשים וגברים שימש כהנחת יסוד. היכולת לשמר את הסדר האלוהי המקובל נתפשה כערך נורמטיבי, והפכה את המושג הכולל של שוויון מגדרי ללא רלוונטי וזר להיגיון של המשתתפות, ובה בעת גם לא רצוי. למרות זאת, מנהגי היומיום שלהן, בהם התפקידים המסורתיים של גבר ואישה, היו הפוכים ואתגרו בבירור את ה'סדר האלוהי' הזה. אחד המנגנונים שהבחנו בו שקידם את היכולת למשא ומתן על הפער הזה, היה השימוש במספר אמצעים רטוריים שאפשרו לנשים לחבר נורמות סוכנותיות שמוסגרו עמוק בערכים המהותניים שלהן.

שני אמצעים רטוריים כאלה בלטו במיוחד. הראשון היה ההבחנה שעשו הנשים בין עבודה ופרנסה. באמצעי זה, העבודה הפיזית או המנטלית שבוצעה על ידי הנשים הופרדה מהאחריות – ולכן גם מהסמכות – שטמונה באופן מסורתי בתעסוקה ובפרנסה. למרות העובדה שנשים אלה עבדו מחוץ לבתיהן והיו לעיתים קרובות המפרנסות היחידות של משפחותיהן, הן התעקשו ש'עול' הפרנסה של המשפחה עדיין נח על כתפי בעליהן. הבעלים, לפי נרטיב זה, היו אלה ששילמו את החשבונות, התמקחו על המשכנתא ולא ישנו בלילה עקב הדאגות הכלכליות. עמדה זו מבוטאת בקטע הבא בדיאלוג, בתגובה לשאלה: מי אחראי לפרנס את המשפחה? בקטע זה, שנלקח מאחת הקבוצות במודיעין עילית, כל שלוש הנשים היו נשואות ועבדו כמורות בקהילה.

#1: האישה יוצאת לעבוד – אני עובדת בחוץ, אבל בעלי – הוא המפרנס.

#2: העול הוא עליו.

#1: העול והאחריות הכלכלית.

#2: נכון.

#1: אני הולכת לעשות קניות – הוא נושא על כתפיו את העול – אני רק עושה את הקניות.

#3: כן – ככה זה גם אצלנו. למעשה – לעבוד – אני עושה הכל. אבל עם הבנקים, משכנתא וכאלה – זה הוא. שורה תחתונה – העול הוא עליו.

מה שחשוב ביותר, ההבחנה בין עבודה ופרנסה מאפשרת להשאיר את הסמכות הגברית על כנה, במובן זה שהגבר עדיין אמון על פרנסת המשפחה. הבחנה זו אינה ייחודית לחברה החרדית והיא נפוצה בסביבות שמרניות אחרות (Tønnessen, 2019). יתרה מזו, כפי שהציטוט שלעיל ממחיש, הפרדה בין העבודה והפרנסה מאפשרת

לאישה לשמר את יחסי הכוח בבית, ולהקטין את התרומה שלה בהשוואה לזו של בעלה:

"אני רק עובדת".

גם האמצעי הרטורי השני שזיהינו היה קשור לעבודה בשכר ולתעסוקה. אמצעי זה מבחין בין המושגים של עבודה וקריירה. הבחנה זו מהדהדת הבחנות דומות של נשים לגבי עבודתן של נשים אחרות. למשל, דמסק, במחקר שערכה על ההשפעה של גזע ומעמד על ציפיותיהן של נשים מעבודה, מצאה שנשים יתייחסו לעבודה שמזכה בשכר ומעמד נמוכים כ'עזרה' או כ'השלמת הכנסה' במקום כ'עבודה', והתעסוקה שלהן אינה 'עבודה אמיתית' בהשוואה ל'עבודה לטווח ארוך', שנחשבת ל'עבודה אמיתית' (Damaske, 2011, 423). בדינמיקות שעלו בראיונות במחקר הנוכחי, שמנו לב שרבות מהנשים השתמשו בהבחנה בין קריירה לעבודה כדי להרחיק את עצמן מהזירה "המסוכנת" של המקצועיות הנשית, שנתפשה והוגדרה כאיום ליציבות של דרך החיים החרדית. על כן, בציטוט שלהלן, המשתתפת הבחינה בין עבודה וקריירה על בסיס של תמריץ: התמריץ לעסוק בקריירה היה התפתחות עצמית, ורצון להצליח, בעוד התמריץ לעבוד היה כלכלי טהור ואינסטרומנטלי לחלוטין. על ידי השימוש באמצעי זה הנשים הרחיקו עצמן מהרעיון, שעבודה היא פעילות המתמקדת ביצירה של העצמי, ולכן היא מהווה אמצעי להגשמה עצמית או רדיפה אחרי הצלחה; במקום זה, היא הוצגה על ידי רובן כמנגנון תועלתני המכוון לפרנסת ילדיהן ואשר מאפשר לבעליהן לעסוק בלימוד תורה. תצפית זו נתמכת על ידי תובנה ממחקרה של אל אור (El-Or, 1997) שהערך של 'צניעות' מחזק את הנשים להביא הביתה הכנסה שתספיק לקיומם על מנת לאפשר לבעליהן להמשיך ללמוד, ולא הרבה מעבר לכך. האישה שמצוטטת להלן הייתה נשואה ועבדה במשרה מלאה, בשנות ה-50 המוקדמות שלה:

האישה רואה עבודה כמקור פרנסה – לא כקריירה או כדרך לפתח את האישיות שלה... זה רק כדי לפרנס את המשפחה. כדי לעזור לבעל ללמוד תורה, שזו המטרה העיקרית שלנו, ובמיוחד לפרנס את הילדים. אז עבודה היא לא צורך אישי... אני לא מתעניינת בכבוד או בהוקרה...

הנשים במחקר שלנו התאמצו (במודע או שלא במודע) לערוך הבחנה בין הרעיונות של צרכים ועבודה על ידי הדגשת העובדה שצרכים חומריים שונים מצרכים אינטלקטואליים/רגשיים – התפתחות עצמית, הגשמה עצמית, ועוד. הן לא הכחישו את הצרכים הנשיים, אך אלה היו מזוהים כמעט תמיד עם אלה של המטפלת, המדינה, האם, וכולם קיבלו מענה בהקשר הביתי ומעט מאוד מזירת התעסוקה, שמנקודת מבטה של האישה סיפקה צרכים חומריים ואובייקטיביים. אמצעי זה אפשר מעין האפלה של חציית הגבול שבין הפרטי והציבורי ואפשר להן, למרות שהן יצאו לעבודה, להתייחס לנשיות שלהן כטמונה לחלוטין בביתיות שלהן. לכאורה, בחירת מסלול הקריירה ירחיק את האישה מההתמקדות בילדים ולכן מהמהות שלה. בפשטות, עבודה, בניגוד לקריירה, אינה משפיעה על יכולתה של האישה לתפקד כמטפלת ואם, מכיוון שעבודה תופסת מרחב נפרד – גם פיזית ויותר חשוב מכך, חברתית – מזה של הבית, שנותר הממלכה הייחודית של ההשתייכות. בדומה, העמדה של המשתתפות כלפי נשים שבוחרות בקריירה הייתה שנשים כאלה נעשות מנוכרות לעצמי הטבעי והחיוני שלהן:

אני חושבת שזה מה שנשים חילוניות הונחו להאמין... זה לא הטבע הנשי... הן הרסו זאת לעצמן... אישה שמרגישה טוב עם עצמה לא צריכה להיות משהו שהיא לא... אני צריכה את השקט והשלווה שלי... להתמקד בילדים, בבעלי כשהוא בא הביתה... אם הייתה לי קריירה שהייתה מעסיקה אותי – היא הייתה לוקחת את זה ממני – למעשה היא הייתה לוקחת אותי – אני לא רוצה ששום דבר ייקח אותי מעצמי. אני

רוצה למלא את התפקידים שלי... לעשות את התפקיד שלי... ולכך אני צריכה עבודה שלא 'תופסת' את המוח שלי יותר מדי. [הדגשת המחברות]

הרעיון העומד בבסיסו של ציטוט זה הוא שהאישה החילונית – שתפקדה כ'האחר' האולטימטיבי – הולכה שולל, לדברי המרואיינת, וזאת שלא כמו האישה החרדית. החילונית 'הונחתה להאמין' שנשים יכולות להשיג הגשמה עצמית באמצעות תעסוקה; זה הוביל את האישה החילונית לניכור כלפי העצמי הנשי שלה. עבור האישה החרדית, הסכנה או האיום הם אמיתיים, מכיוון שהם עוצמתיים במיוחד. כפי שאישה אחת אמרה כשניסתה להגדיר את הטבע המדויק של קריירה: כשאת רוצה לעבוד, את שואפת לעבוד – זו שאיפת החיים שלך, זו התשוקה שלך. הרעיון שלנשים יש מגוון דחפים בתוכן – אך רק אחד שהוא אמיתי, כלומר ה'עצמי', היווה תמה חוזרת בנרטיבים. הנשים ביטאו אמון בפעולות ביצועיות, שיחד אפשרו להן להפגין את הנשיות שלהן: 'אני רוצה לבצע את התפקידים שלי', למשל, כאשר ברור שהכוונה היא אך ורק למרחב הביתי ולמשק הבית. ההבחנה בין עבודה ועצמי עלתה ככלי עיקרי שבאמצעותו הנשים הסבירו את יכולתן לעבוד מחוץ לבית, תוך כדי היצמדות לאידיאל החרדי של נשיות ואימהות אמיתית או טבעית.

שני האמצעים שלעיל, המפרידים בין עבודה ופרנסה, ועבודה וקריירה, סיפקו הקשר בו המשתתפות דיברו על יכולתן לעבוד מחוץ לבית מבלי לסטות מהתפישה המסורתית שלהן לגבי תפקידים מגדריים וההבדלים הכלליים שבין גברים ונשים. ממצאים אלו תואמים לממצאים קודמים בהקשר זה (ראו נריה-בן שחר, 2015; קסיר ואח', 2018).

אולם, לא כל הגרסאות של הקול המהותני שיקפו סוג זה של סמכות, וחלק נראו אמביוולנטיות או קונפליקטואליות. בקטע הבא שנלקח מקבוצה במודיעין עילית,

הנשים היו בגילאים שונים. אישה #1 עבדה בקהילה, בעוד אישה #2 עבדה בעיר סמוכה:

#1: אם אני רוצה לקבל רישיון נהיגה, אני אקבל אותו. בעלי כל הזמן אומר לי לעשות רישיון, אבל אני לא רוצה בגלל הכבישים. הוא אומר לי, 'לכי ללמוד', אבל אני לא רוצה. אני בוחרת שלא. זוהי הבחירה שלי. זהו הרצון שלי, הבחירה שלי. אני חיה בשלום עם הבחירות שלי.

#2: לא רק שאני בשלום עם זה, אפילו יותר מכך. למשל, אני אוהבת להתעסק עם הבנקים. באמת, זה הטבע שלי – לעשות ולדבר וכל זה, אבל יש לי צורך ממש חזק שבעלי יעשה את הדברים האלה. אני באמת מרגישה שזה הכי טוב בשבילי כשהוא עושה אותם – אני מרגישה הרבה יותר טוב כשאני לא מדברת, כשאני שותקת. #3: נכון.

#4: זה לא מקומה של האישה; זה לא מרגיש נוח. #2: באמת, אני פשוט מרגישה כל כך טוב עם עצמי כשאני לא צריכה לדבר. אני אוהבת את זה כל כך. אני שמחה יותר ואני מרגישה יותר טוב, ואני מרגישה יותר נשית. יש משהו גברי בתוכי; ככה זה. אז יותר טוב בשבילי כשהוא בסביבה כדי לעשות את הדברים האלה...

הקטע נפתח כשאישה #1 מצהירה שזו הבחירה שלה לא לנהוג. היא לוקחת אחריות על הבחירה הזו – מייחסת אותה לא לנורמות אלא להחלטות שלה עצמה. התגובה של אישה #2, עם זאת, מוסיפה רמה נוספת של מורכבות לדיון. היא מדברת על האישיות שלה, על הכוחות שלה והצרכים שלה ומציגה אותם לא כבחירות אלא יותר כאמצעים להתמודדות עם הנוכחות של מה שהיא מכנה הנשיות והגבריות שבתוכה, ובכך מהדהדת את הקטע הקודם בו האישה מדברת על צרכים מגוונים. 'לשתוק' ו'לא לדבר' הן דוגמאות של (אל)-פעולות מוטמעות המאפשרות לה להפגין נשיות.

הקונפליקט שאישה #2 מתארת הוא לא רק בין הרצונות שלה והנורמות החרדיות השולטות, אלא בין שני קולות שקיימים בתוכה. כדי להצליח לציית לנורמות השולטות, היא צריכה לעסוק בתהליך מתמשך של הפגנת הדברים המקובלים והנורמות המקובלות של הנשיות. הדחקת הקול הגברי, כפי שהיא מכנה זאת, מאפשרת לה לשמור על איזון מהותני עם ההיררכיה המגדרית הברורה שלו.

הקול המתמקח

בפרספקטיבה השנייה שזיהינו – הקול המתמקח – ההבדלים המובהקים בין גברים ונשים עדיין היוו את המסגרת הבסיסית הנורמטיבית והאונטולוגית, אך הדגש היה על הדרכים השונות בהן נשים התמקחו על תפקידים אלה. הקול המתמקח לא היה קול מתנגד גלוי ולא איתגר את האידיאל החרדי, אלא קול שעסק באופן אקטיבי בקביעה ובקביעה מחדש של מהות האידיאל הזה. על כן, תפישה זו הדגישה את השוליים ואת המרחבים הפתוחים, בהם משא ומתן אפשרי, ואשר מעודדים התאמה לנסיבות המשתנות במהירות ולמנהגים בחיי היומיום.

העסקה הבסיסית ביותר, שלמעשה מגדירה ומדגישה את הרשת השלמה של מיקוח מגדרי בקהילות פטריארכליות, היא מה שמכונה, בעקבות קנדיוטי, 'העסקה הפטריארכלית' (Kandiyoti, 1988). העסקה הינה תוצר של משא ומתן אשר מתרחש בתוך סדרה של מגבלות ודיכויים קונקרטיים, המשתנים, כמובן, בהתאם למעמד, דת ולאום ומרכיבים את החוזה הבסיסי המשפיע על האסטרטגיות הפסיכולוגיות, הכלכליות, והחברתיות השונות שנשים וגברים מסתגלים אליהן כדי לשמר את יציבות הקהילה שלהם. בקהילה החרדית, 'העסקה הפטריארכלית' הבסיסית היא זו שבה גברים – בעלים – מקדישים עצמם ללימוד תורה, והנשים – רעיות – עובדות כדי

לאפשר פעילות זו. עבור רוב הנשים בקבוצות המיקוד שלנו הקשיים שהצטברו – לעיתים קרובות עבודה של שתי משמרות ביום למעשה – הוצדקו על ידי היכולת להיות חלק מפעילות מקודשת זו:

אישה #1: לא נסכים להפר את האיזון הזה, מכיוון שאנו עושות זאת למען מטרה נעלה יותר. ומטרה זו עומדת לנגד עינינו כל הזמן. המטרה של למידת התורה.

המטרה הנעלה יותר היוותה הן את התמריץ הבסיסי והן את התגמול: כלומר, את הכבוד והמעמד שניתנו לתלמיד הישיבה ושהורחבו לאשתו ולמשפחה כולה (פרידמן, 1995; ליוש, 2014; 2015; El-Or, 1993). אכן, בקהילות חרדיות, המשפחות של תלמידי הישיבה הן האליטה, הזוכה לכבוד ולמעמד. האפשרות לזכות במעמד זה מהווה תמריץ נוסף לנשים לעבוד קשה ולקחת על עצמן עול רב.

באופן פרדוקסלי, העסקה הפטריארכלית כוללת הן את האידיאל החרדי והן את ההצדקה לשינויו. בעוד ההתמסרות של הגבר ללימוד תורה מהווה את המטרה הגבוהה ביותר האפשרית ולכן היא חלק משמעותי באידיאל החרדי, התעסוקה של הנשים מחוץ לבית כדי לממן אידיאל זה מהווה הן אתגר והן חלק מהעסקה המקורית.

בחלק מהמקרים, הקול המתמקח הדגיש תהליך ברור של משא ומתן בין הנשים ובעליהן. הקול המתמקח היה קול שבחר להדגיש את העובדה שסידורי הבית אינם רק שיקוף של תפקידים מסורתיים שנקבעו מראש, אלא מושפעים גם מתחומי עניין וצרכים של שני הצדדים, הבעל והאישה. מעניין לראות, שבעוד יש עדויות רבות לכך שהנשים התמקחו כדי להרחיב את הניידות שלהן מחוץ לבית, עבור רוב – אם לא כל – הנשים, המיקוח התמקד באפשרות 'לחזור הביתה'. האישה שמצוטטת להלן הייתה מבני ברק:

אישה #3: הייתי מורה מחליפה – במשך מספר שנים... אני עובדת שבעה חודשים [בשנה]... בעלי היה יכול למצוא לי עבודה נוספת, אך אני אמרתי לו: אני צריכה את החופש הזה, זה טוב לנו ולמשפחה שאני בבית, שהאמא בבית והילדים רואים אותה יותר... אז הוא לוקח את הנטל עליו ואת כל מה שמסביב... כל החשבונות שצריך לשלם כל חודש...

בציטוט זה הבית שוב נתפש כזירה החיונית והטבעית עבור האישה והילדים. לשם האישה שייכת. בנרטיב, האישה משכנעת את הבעל שאם היא תעזוב את הבית כדי לאפשר לו להתמקם במרחב אליו הוא שייך (הכולל או מקום של לימודי דת), הוא חייב לאפשר לה, לפחות בחלק מהשנה, להתמקם במרחב ההשתייכות שלה. בבית היא יכולה להירגע, להיות היא עצמה, בניגוד לכך שבמקום העבודה היא חייבת לתפקד – ולאמץ לעצמה דמות אחרת. האישה הציגה מצב זה לא כבלתי נמנע, אלא כמצב שנוצר כתוצאה מהסוכנות שלה. זהו סוג של מיקוח שחזר על עצמו בשיח שלהלן, בין שלוש נשים בקבוצה של בני ברק שעבדו מחוץ לקהילה:

אישה #1: יש לי חברה, למשל, שבעלה ביקש ממנה להפסיק לעבוד ואמר: אני אעבוד ואת יכולה להישאר שפויה – להירגע!

אישה #2: כן

אישה #1: ... ואז היא יכולה לגדל את הילדים והבעל ייקח על עצמו את כל השאר. אז הם התייעצו עם הרב והוא עודד אותם לעשות כך.

אישה #3: נכון – בגלל שמאוד קשה לאישה.

אישה #1: לא, זה בכלל לא היה קשה לה; למעשה, זה היה קשה לו: להיות עם הילדים; הוא היה צריך לדאוג להם.

אישה #3: כן – לפעמים התפקידים מתחלפים כשהאישה עובדת.

אישה #1: כן – בדיוק...

הקטע שלעיל תואם לממצאיו של ווגנר בנוגע לחילופי התפקידים המגדריים המתרחשים בקהילה החרדית (ווגנר, 2015). קטע זה, עם זאת, מציג דינמיקות

מרובות. ברמה אחת, הוא מתייחס לבעל שמקדם את האינטרסים שלו עצמו. על פניו, הצעתו של הבעל נובעת מדאגתו ל'שפיות' של אשתו, ומוצגת בהמשך כאסטרטגיה שנועדה לקדם את האינטרסים שלו. אולם, למרות העובדה שהתמקחות זו של האישה 'מוחזרת' לבית, היא מוצגת כחזקה – כבעלת יכולת לבצע מטלות שקשות לבעל. בהמשך לאחד הקטעים שתוארו למעלה, לאישה יש גם צד נשי וגם צד גברי אך היא שמחה לבצע את התפקיד הנשי, מכיוון שזה מה שמצופה ממנה ומאפשר לה לשמור על איזון עם בעלה. התמקמות זו לא מוערכת דיה בהערה של הבעל – 'תהיי שפויה... תירגעי!': אזור ההשתייכות שמאפשר לאישה להיות שפויה, הוא לכאורה הבית. על כן למרות שעזיבת הבית וכניסה לספרה הציבורית 'לא הייתה קשה לה בכלל', היא כנענת, ושמחה, לכאורה לקבל על עצמה את הנשיות הביתית שאליה נועדה. לעיתים, הקול המתמקח היה קול חזק ותקיף. בפעמים אחרות, עם זאת, הקול המתמקח היה יותר עדין עם גוון מתחכם. ניתן לראות זאת בקטע הבא:

אישה #1: אמא שלי לא הייתה מפונקת – היא פינקה את אבא שלי. היא הייתה צריכה לנוח במהלך כל ההריונות שלה, אז היא שכרה נשים שינקו ויבשלו; אבא שלי לא הזיז אצבע, לא היה לו מושג איך...

אישה #2: באמת?

אישה #3: אבל אנחנו – אנחנו לא יכולות בלי הבעלים שלנו.

אישה #2: כן – למה לא!

אישה #4: אני חושבת שהם [הבעלים] אפילו נהנים מזה – זה האינטרס שלהם – זה עושה להם טוב.

אישה #3: לילדים זה בטוח טוב...

אישה #4: לפעמים בעלי עוזר... כשזה חיוני, אני מדרבנת אותו...

אישה #2: כן – בזמן ההיריון אין להם ברירה.

אישה #1: אין להם ברירה ואז הם אומרים – וואו!

אישה #3: הם מגלים כמה זה 'כיף'... הם לומדים להעריך כמה קשה אנחנו עובדות...
כל פעם שקשה לי, אני צריכה להיכנס להריון [צחוק]
אישה #3: היה לי מזל. ילדתי בפסח והם ניקו את הבית...
אישה #1: [צחוק] אני ילדתי שלוש פעמים בפסח!!

הקטע לעיל חושף תהליך של מיקוח גלוי, מרומז וסובייקטיבי. רבייה היא מרכיב מרומז ולעיתים בולט בעסקה הפטריארכלית: במשפחות החרדיות ילודה היא מקודשת – מצווה ראשונה במעלה – ומקובל ומצופה ליצור משפחות גדולות. בהקשר זה, נשים לא מתלוננות על פוריות ומיניות. בקטע שלעיל, עם זאת, הנשים רמזו שרבייה היא חלק מסעיפי ה'עסקה' ומשהו שהן יכולות לעשות – ולכן גם לא לעשות – כרצונן. באופן מעניין, הגבר או הבעל בקטע זה הוצג כפסיבי, לא באמת יודע מה טוב בשבילו ושאשתו ההרה יכולה לתמרן אותו לעזור בבית. למול המציאות של הריון, לא הייתה לו כל 'ברירה'. הריון, שהוא המצב האולטימטיבי לביטוי נשיות, הוצג כאסטרטגיה להימנעות מהעבודה המפרכת של ניקיון לחג הפסח. למרות שלא ברור האם הנשים באמת רמזו לכך שהן מתכננות את ההריונות שלהן או לא, הן מאמצות תפקיד עוצמתי בו הן גם ממלאות וגם משנות את מרחב הבית – תפקיד שונה מהתפקיד המסורתי שהותווה להן. כפי שהן הצהירו בתחילת הקטע: הן כבר לא כמו אימותיהן.

קול ההתנגדות

במקביל לקול המהותני והקול המתמקח, קול נוסף נשמע בניתוח הנרטיבים של הראיונות הקבוצתיים. בחרנו לכנות את הקול השלישי הזה קול ההתנגדות. קול זה בוחן חלק מהפרמטרים של האידיאל החרדי על ידי איתגור של הקולות הבולטים בקבוצה. קול ההתנגדות חושף רצונות, שאיפות ותפישות שמהוות חלק מחיי היומיום

של נשים בקהילות שמרניות בדרכים שונות. מחקרנו אינו המחקר הראשון אשר זיהה קולות שונים של התנגדות שמביעות נשים מתוך הקהילה החרדית, אלו זוהו במחקרים קודמים אודות הקהילה החרדית (למשל, קפלן שטדלר, 2012; רידר-אינדורסקי 2018). קול ההתנגדות במחקר זה הובע בעודו שם דגש על מרכזיות הקהילה בקביעת הגבולות של פעולותיהן ובחירותיהן של נשים ובכך שהקהילה שופטת אותן לא פעם לפי הקריטריון הגלוי של צניעות במקום הקריטריונים הפנימיים המשמעותיים יותר של אמונה ואדיקות. הדינמיקה הייחודית שעלתה בראיונות הקבוצתיים כנראה משכפלת את הדינמיקה בקהילה לכשעצמה, וחושפת דרכים בהן התפישות השונות משתלבות זו בזו. קול ההתנגדות עלה, אם כן, בתגובה לקולות אחרים בקבוצה. בקטע שלהלן, שתי עמדות עלו – אחת, המדגישה את המגבלות שנכפות על ידי ה'קהילה', כלומר, העובדה שלקהילה יש כוח והיא קובעת מה מותר ומה אסור, והשנייה, שמסיטה את השיח מ'קהילה' ל'אופי' (כך שלכל אדם יש את האופי שלו או שלה). שני הקטעים שלהלן הוקלטו במודיעין עילית בקרב נשים שכולן עובדות בתוך הקהילה:

אישה #1: אני רוצה לומר שיש הבדל בין האופי של אנשים שונים ו... סוגיות נפרדות של הקהילה. אישיות היא אישיות: יש אנשים שאוהבים לעשות קניות ויש כאלה שאוהבים לבשל.

נשים #2,3: כן, כן

אישה #1: יש אחד שאוהב לגדל ילדים ואחר שאוהב לטפל בחשבונות. יש את הקהילה ואת מה שהקהילה מעודדת. מה אתה צריך להראות כלפי חוץ כדי להשתייך לקהילה...

נשים #4,5: מממ...

אישה #2: לא... אני... זה נכון... יש נשים שמחליטות 'זה טוב בשבילי וזה מה שאני הולכת לעשות', אך יש גם נשים שלא.

הדיון הפך למתוח מאוד, מכיוון שאישה #1 ביטאה דעה חתרנית למדי. היא טענה שמה שנשים עושות לעיתים קרובות זה לא שיקוף של האופי האמיתי שלהן, אלא של מה שהקהילה מכתובה, ויתרה מכך, שיש לעיתים קונפליקט בין מה שהקהילה מכתובה ומה שהפרט – בעיקר נשים – באמת רוצה. סוג זה של דינמיקה בולט עוד יותר בקטע שלהלן, שעלה בתגובה לשאלה: האם את חושבת שההבדלים בתפקידים בין גברים ונשים צריכים להיחשב לאפליה?

אישה #8: אם את שואלת אותי, אני אישית מסכימה שיש מחיר שצריך לשלם בשביל השתייכות. אתה נכנס לאיזושהי ליגה, אתה צריך להתאים את עצמך. ברור שיש קודים מאוד מחמירים כלפי אישה. אין ספק שהם הרבה יותר מקלים כלפי גבר ברור. אישה #1: אוקי, אוקי – אבל הגבר – הגבר – הוא לא צריך לשלם כזה מחיר כבד.

אישה #7: למה את אומרת את זה?

אישה #3: אם אישה באמת רוצה, היא יכולה לנהוג.

אישה #8: אוקי, אבל לו יכול להיות מחשב, טלפון, סלולרי; יכולים להיות לו הרבה דברים.

אישה #4: לא באמת; יש הרבה דברים שגברים היו רוצים לעבוד בהם, אך מרגישים שהקהילה לא תקבל...

אישה #6: אוקי, אבל הם לא יגידו לו 'מי שנכנס לחדר העבודה לא יכול לעשן מכיוון שהרב לא ירשה זאת'.

אישה #8: ... לנשים, כל דבר זה דיון. מה הן לובשות; איך הן לובשות את זה... כן כיסוי ראש, לא כיסוי ראש... כן בנדנה, לא בנדנה...

אישה #1: נשים הרבה יותר נשלטות...

אישה #8: יש בהחלט אפליה.

בקטע זה קול ההתנגדות מובע על ידי אישה #8, המעורבת בוויכוח המתמקד בדרכים השונות בהן נשיות מוטמעת. באופן מפתיע, בעוד הנשים האחרות לא הסכימו איתה, הרי שאי ההסכמה שלהן לא הייתה ממוקדת באכיפה הנוקשה לכאורה של הנורמות הקהילתיות, אלא בשאלה האם נשים נתונות לאכיפה רבה יותר בהשוואה לגברים. בכל ארבעת הראיונות הקבוצתיים, הסוגיה של השתייכות וההגנה שניתנת מהקהילה לחבריה, הייתה – יחד עם ההבנה המהותנית של תפקידים מגדריים – נורמה בסיסית ביותר אליה כמעט כל המשתתפות נצמדו. היענות זו נתמכת על ידי הקטע שלעיל, שבו אפילו הקול המתנגד ביותר לא ביקר את הסוגיה של השתייכות לכשעצמה, אלא את הדרכים בהן הקהילה מפלה בין נשים לגברים על ידי כפיית הנחיות קפדניות על הדרך המדויקת בה נשיות צריכה להתבטא.

אחד הכלים שאפשרו לנשים לבקר את הקהילה תוך היצמדות לאידיאל החרדי הייתה ההבחנה הברורה שהן עשו בין התנגדות לקהילה והתנגדות לאדיקות הדתית. בקטע שלהלן, אחת הנשים דנה בהיענות שלה להחלטת הרב – ובכך הציגה את אדיקותה – אך עדיין חוותה קשיים עם הקהילה:

אישה #1: תקשיבו, אני מדברת על נורמות מאוד נוקשות. אתן אומרות: 'תעשי מה שאת רוצה'. אני יכולה לומר לכן שרצייתי ללכת לעבוד בתפקיד מאוד תובעני ואטרקטיבי, ממש טוב. בחרתי ללכת להתייעץ עם הרב והוא אמר שאני צריכה לסרב מהרבה סיבות. מנקודת המבט שלי זו הייתה הקרבה משמעותית. אף אחד לא יודע לגבי זה; זה הסיפור שלי, שלי עם עצמי ושלי עם אלוקים. מה אנשים יודעים? אם אני לובשת משהו בצבע מסוים, או אם אני נוהגת, או אם הילד שלי חובש כיפה עם סרט עליה או בלי. אני מדברת על דברים שאין להם שום קשר למצוות של הדת.

ציטוט זה ממחיש בבירור את הדרכים בהן התנגדות מבוטאת בתחומים של האמונה הדתית. אישה #1 התייחסה להקרבה שלה כהוכחה לאדיקותה. אולם, היא הביעה תסכול על כך, שבמונחים של הקהילה, האדיקות שלה נמדדת לפי שיקולים גלויים ושטחיים – על ידי האופן הלא מתפשר בה נשפטת חיצונית נשית. היא פועלת לפי החוק הדתי, אך עקב בחירת צבע, הקהילה עשויה לתייג אותה כפחות אדוקה. בקטע האחרון שלהלן, היא ממשיכה לתאר את ההשפעה של הקהילה על תחושת הערך העצמי של הנשים, בהקשר של התלבטות שלה לגבי יציאה לעבודה:

אישה #1: אלה לא סוגיות חשובות, אבל אני באמת ויתרתי על משהו חשוב בשוויתרתי על העבודה הזו. אני מאוד רצינית ללכת לעבודה מסוימת, אבל ויתרתי – מסיבות של אמונה – אתן רואות? אז אתן אומרות לי: 'תעשי מה שאת רוצה'. זה לא עובד ככה. את לא רוצה להרגיש כמו אאוטסיידרית, את לא רוצה להרגיש לא שווה. את לא רוצה להרגיש שאנשים מתייגים אותך כשאת הולכת ברחוב... כאילו שאת פגומה ולא רצויה.

קטע אחרון זה, שנלקח מהריאיון הקבוצתי במודיעין עילית, כואב בכנותו וממחיש את המאבקים העמוקים שנשים חרדיות ניצבות מולם. הוא ממחיש את הדרכים בהן רגשות סובייקטיביים של ערך עצמי וערך בכלל משתלבים בחברות בקהילה החרדית ואת המאבק שנשים חרדיות רבות מעורבות בו כדי להשתייך לקהילה, למרות השינויים וההתאמות בנורמות ההתנהגות. בה בעת, היכולת של האישה לבטא את הרגשות החתרניים הללו (בהקשר תרבותי מסוים) והיכולת של הקבוצה להכיל אותם – למרות מאמצים להחזירה ל'עדר' שעלו בהמשך השיחה – מדגימים את תהליכי השינוי המתרחשים בקהילה עצמה.

הקולות השונים שבוטאו באמצעות הנרטיבים של הנשים ממחישים את הדרכים המגוונות בהן נשים מבטאות סוכנות במאמצייהן להגיע להסכמה עם הסביבה המשתנה

ולהדגיש את הדרכים בהן הן מיישמות שינוי זה. פירוק הנרטיבים לקולות שונים ומקבילים יכול לסייע לחוקרים וחוקרות להמשיג את הסוכנות של נשים בקהילות שמרניות בהקשרים שונים, כולל את ההתמודדויות וההתלבטויות לגבי יציאה לתעסוקה מחוץ לבית.

דיון ומסקנות

הקהילה החרדית בישראל עוברת שינויים אדירים, ושינויים אלה משפיעים בבירור על מעמדן של נשים, על סוגי המטרות השונים שנשים מציבות לעצמן ועל מגוון הדרכים בהן הן פועלות להשגתן. שינויים אלה יכולים להיראות כמקבילים לתהליכים נאו-ליברליים גלובליים ונורמות ששמות דגש רב על פוריות ועל הנעת נשים מקבוצות מיעוטים לשוק העבודה. המחקר בתופעה זו התמקד בעיקר בדרך בה היציאה לעבודה משפיעה על הסוכנות של נשים ועל היחסים המגדריים. תרומתו של מאמר זה נעוצה בהתמקדות בתעסוקה – על היבטיה השונים והרבים – בכללה החזרה הביתה – בדרכים בהן התהליך של 'הליכה לעבודה' משפיע על תחושת ההשתייכות של נשים בביתהן, הדרכים בהן זה משפיע על הסוכנות שלהן בבית והתפישה שלהן לגבי איפה הבית. חזרה הביתה, הישארות בבית והתמקחות לגבי התפקידים בבית – כל המושגים הללו עלו כמרכזיים מאוד לנרטיבים. במציאות הרחבה יותר של נשים עובדות, שנמצאות שעות רבות מחוץ לבית, לעיתים תוך דרישה מבעליהן לבצע מטלות נשיות טיפוסיות – מרבית הנשים שרואיינו נראו שלמות עם רצונן 'לחזור הביתה' והתמקדו במציאת דרכים שמשלבות היצמדות לנורמות דתיות של צניעות ואדיקות עם המציאות של עזיבת הבית על בסיס יומיומי ותובעני. לכן, חלק מהנשים פיתחו מנגנונים סמנטיים שסייעו להן לצמצם את הפער

בין המציאות היומיומית שלהן והמטרות הנורמטיביות של הקהילה; אחרות ביטאו את הנשיות על ידי השמצות מכוונות כלפי מה שהן תיארו כגברי בתוכן.

בעוד שלושה קולות נבדלים עלו מהנרטיבים והדיאלוגים, הקולות חלקו מכנים משותפים כנראה הרבה יותר מאשר הבדלים. כל השלושה הסכימו באופן כללי לנורמות הדתיות, תוך משא ומתן על השוליים שלהן. כמו כן, שלושת הקולות עסקו במידה מסוימת של מחלוקת עם אותן נורמות – מה שמחזק את הרעיון שנשים תמיד מחזיקות בקולות מרובים ובתפישות מגוונות. ממצאי המחקר שלנו תואמים לרעיון של ברק של סוכנות 'צייתנית'. בעוד ברק (Burke, 2012, 128) מתמקדת בדרכים המרובות בהן נשים 'עושות דת', ומציג סוכנות על ידי הישענות על החוויות שלהן מחיי היומיום, מצאנו שחציית הגבול חזרה הביתה לכשעצמה הוצגה כאקט של צייתנות מרצון לנורמות הדתיות, שהנשים השליכו כמעשה שקידם ועודד את היכולת שלהן 'לעשות דת'. כפי שהודגם, הגבול של הבית כלל את זה של הקהילה בכללותה. לכן הצגת הנשיות בבית ובקהילה הייתה גם הצגה של סוכנות וגם הצגה של אדיקות דתית: לחזור הביתה להיות עצמן, להיות שפויה, להיות רגועה – להיות אישה חרדית אדוקה. באותו זמן, בתוך הגבולות של האמונות הדתיות שלהן, חלק מהנשים איתגרו את הדרכים בהן הן נשפטו בתוך החללים הרחבים יותר של ההשתייכות – בתוך הקהילה שלהן. על ידי שילוב בין נקודת מבט הרואה בבית כזירה מרכזית של הפגנת נשיות עם התובנות שעלו מהדיון בסוכנות של נשים דתיות, אנו מבקשות לתרום למחקר העשיר שנעשה (במיוחד בקרב נשים מוסלמיות אדוקות) המתמקד בסוכנות נשים בתוך התחום של פעילות דתית ומעביר את תשומת הלב לחשיבות של סוכנות נשים בזירות של חיי היומיום.

על כן, בעוד הנרטיבים להם הקשבנו שולבו במושגים שמרניים ולעיתים מהותניים של מגדר, תפקידים מגדריים ויחסי מגדר לסמכות, הנשים שראיינו היו רחוקות מלהיות כנועות; ככלל, התרשמנו שהן מועצמות ומעורבות, לגמרי מכוונות לשינויים

הגדולים המתרחשים בקהילותיהן. האמונות הבסיסיות שלהן לגבי הקהילה לא נתפשו כמחסומים שיש לגבור עליהם אלא כגבולות של קהילה העוברת תהליכים מהירים של שינוי ששינה במהירות את מקומה של האישה מהרקע לחזית. על כן, בעוד הנרטיבים לא נוסחו במונחים פמיניסטיים ליברליים ובעוד הם דחו בהתלהבות כל קשר לרצון לשוויון לכאורה, הנשים תיארו מגוון פעולות, בחירות ורצונות שפירטו את הדרכים השונות בהן הן היו מעורבות באופן פעיל בקשר לדת, קיימו ערכים ונורמות מסורתיות ושמרו על גבולות הקהילה. המוקד של הנרטיבים לא היה 'האם' נשים מצייתות לנורמות הדתיות, אלא 'כיצד' הן עושות זאת, כלומר, כיצד נשים חרדיות 'מפגינות' קיום מצוות בבית ובכך מנרמלות את הנורמות המשתנות והערכים המשתנים בקהילות המסורתיות שלהן.

מחקר זה אינו מתיימר לייצג את כלל קולותיהן של נשות הקהילה החרדית בישראל. למעשה, אנו משוכנעות שיש נשים חרדיות אשר להן נקודות מבט שונות בנושא הנדון. עם זאת, הראיונות שערכנו מלמדים על פרספקטיבות ייחודיות בנוגע לתעסוקה וחזרה הביתה. על-ידי זיהוי הכלים הרטוריים הספציפיים ומנגנוני התמקחות בהם הנשים מתארות את הגבולות של הצייתנות, אנו מבקשות להציע הצצה את מאחורי הקלעים של תרבות זו ולספק מבט ניואנסי אודות סוכנות של נשים בקהילות דתיות שמרניות. באמצעות ניתוח נרטיבי במחקר הנוכחי, ועל ידי התמקדות בניתוח של סוכנות בהקשר של חזרה הביתה, במקביל ליציאה לשוק העבודה, אנו מעמיקות את ההבנה של נשיות ביתית וכיצד היא משקפת את הדינמיקה של חציית גבולות באופן יומיומי. הניתוח שלנו תורם לחקר הקהילה החרדית בישראל דרך עדשה מגדרית. אנו תקווה שמחקרי המשך יוכלו להשתמש בניתוח זה כבסיס לחקירות השוואתיות בתוך הקהילה – באמצעות ניתוח הקולות השונים ואת המנגנונים ודפוסי ההתנהגות הללו בחלוקה לצירי הזהות הנוספים בתוך הקהילה,

ליטאים מול ספרדים ואחרים, וכן זרמים חרדים שמרנים מול זרמים מודרניים יותר; וכן מחוצה לה – ביחס להשפעות הדיפרנציאליות של הרחבת שוק התעסוקה ועבודה בשכר ברמה גלובלית ואת השפעותיו על יחסי הכוח המגדריים המקומיים בקהילות שמרניות.

מקורות

בראון, ב', (2017) מדריך לחברה החרדית, תל אביב וירושלים: עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.

גלבוץ, ח. (2015) "ממרחק תביא לחמה": עובדות חרדיות בשוק ההייטק הישראלי. חקר החברה החרדית, 2, 193-220.

וסרמן, נ'. (2015) מיימי לא קראתי לאשתי: זוגיות בחסידות גור. באר-שבע: מכון בן-גוריון.

זיכרמן, ח' (2014). שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל, תל אביב: ידיעות אחרונות.

כהנר, ל. (2020). החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ווגנר, ד'. (2015). אבות אברכים: זהויות ותפקידים במשפחה החרדית בישראל. חקר החברה החרדית, 2, 147-186.

ליוש, ב'. (2014). נשות הסף: נשים חרדיות מול השינוי המודרני. תל-אביב: רסלינג.

ליוש, ב'. (2015). דרכי התמודדות של נשים חרדיות עם שינויים המתחוללים בחברתן בתחומי ההשכלה, התעסוקה והפנאי. חקר החברה החרדית, 3, 26-55.

מלאך, ג'. וכהנר, ל'. (2017). נגיעות מודרניות או "חרדיות מודרנית"? אומדן מספרי לתהליכי מודרניזציה בחברה החרדית. תרבות דמוקרטית 17, 19-52.

- נריה-בן שחר, ר'. (2015). "להיות אישה של תלמיד חכם." ביצד נתפסת המציאות החברתית-כלכלית של 'חברת הלומדים' בעיני נשים חרדיות. חקר החברה החרדית, 2, 169-192.
- פרידמן, מ'. (1995). האישה החרדית. בתוך: עצמון, י. (עורכת), אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות (עמ' 290-273). ירושלים: מרכז שזר לתולדות ישראל.
- קסיר (קלינר), נ', שהינו-קסלר, ש'. ו צחור-שי, א'. (2018). בין בחירה לאין ברירה – מה משפיע על היקף שעות העבודה של נשים חרדיות. ירושלים: המכון החרדי למחקרי מדיניות.
- קפלן, ק' ושטדלר, נ'. עורכים (2012) מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה. ירושלים/תל אביב: מכון ון ליר בירושלים והוצאת הקיבוץ המאוחד.
- רידר-אינדורסקי, א'. (2018). ושאינן נראות: פמיניזם חרדי – המקרה של "לא נבחרות לא בוחרות". חיפה: פרדס.
- Avishai, O. (2008). "Doing religion" in a secular world. *Gender and Society*, 22(4), 409-33.
- Avishai, O, Afshan J., and R. Rinaldo. 2015. A gender lens on religion. *Gender and Society*, 29(1), 5-25.
- Bilge, S. (2010). Beyond subordination vs. resistance. *Journal of Intercultural Studies*, 31(1), 9-28.
- Blumen, O. (2002). Criss-crossing boundaries. *Gender, Place and Culture*, 9(2), 133-151.
- Blunt, A. (2005). Cultural geography: Cultural geographies of home. *Progress in human geography*, 29(4), 505-515.

- Bracke, S. (2008). Conjugating the modern/religious, conceptualizing female religious agency. *Theory, Culture and Society*, 25(6), 51-67.
- Burke, K C. (2012). Women's agency in gender-traditional religions. *Sociology Compass*, 6(2), 122-133.
- Carlsen, B. and C. Glenton. (2011). What about N? A methodological study of sample-size reporting in focus group studies. *BMC medical research methodology* 11(26), 1-10.
- Cazarin, R. and M. Griera. (2018). Born a pastor, being a woman. *Culture and Religion*, 19(4), 451-470.
- Charrad, M. M. (2010). Women's agency across cultures. *Women's Studies International Forum*, 33(6), 517-522 .
- Daly, M. (1973). *Beyond God the Father*. In A. Porterfield (ed.), *American Religious History* (pp. 301-304). Boston: Beacon Press.
- Damaske, S. (2011). A "major career woman"? How women develop early expectations about work. *Gender and Society*, 25(4), 409-430.
- Daphna-Tekoah, S., & Sharaby, R. (2019). Fighting for Equal Spiritual Voice: The Case of the "Women of the Wall". *Frontiers in psychology*, doi: 10.3389/fpsyg.2019.02199
- Dhamoon, R. K. (2011). Considerations on mainstreaming intersectionality. *Political Research Quarterly*, 64(1), 230-243.
- Diquinzio, P. (1993). Exclusion and essentialism in feminist theory. *Hypatia*, 8(3), 1-20 .
- El-Or, T. (1993). The length of the slits and the spread of luxury: Reconstructing the subordination of ultra-orthodox Jewish women through the patriarchy of men scholars. *Sex Roles* 29(9-10), 585-598.

El-Or, T. 1997. Visibility and possibilities: Ultraorthodox Jewish women between the domestic and public spheres. *Women's Studies International Forum*, 20(5-6), 665-673.

Fenster, T. (2005). Identity issues and local governance: Women's everyday life in the city. *Social Identities* 11(1), 21-36.

Gammage S., N. Kabeer, and Y. van der Meulen Rodgers. (2015). Voice and agency: Where are we now? *Feminist Economics*, 22(1), 1-29 .

Gilligan, C. (2015). The Listening Guide method of psychological inquiry . *Qualitative Psychology*, 2(1), 69-77.

Halperin-Kaddari, R. (2004). *Women in Israel: A state of their own*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Hanmer, L. and J. Klugman. (2015). Exploring women's agency and empowerment in developing countries: Where do we stand? *Feminist Economics*, 22(1), 237-263.

Harel-Shalev, A., and S. Daphna-Tekoah. (2018). Listening to Silences and Voices – A Methodological Framework, in Parpart, J. and Parashar, S. (Eds) *Rethinking Silence, Voice and Agency in Contested Gendered Terrains*. Pp. 78-92. NY: Routledge.

Herzog, H. and A. Braude. Eds. (2009). *Gendering Religion and Politics*, London: Palgrave Macmillan.

Hollows, J. (2007). The feminist and the cook: Julia Child, Betty Friedan and domestic femininity. *Gender and consumption: Domestic cultures and the commercialisation of everyday life*, 33-48. Ashgate.

- Irby, C. A. (2014). Moving beyond agency: A review of gender and intimate relationships in conservative religions. *Sociology Compass*, 8(11), 1269-1280.
- Israel-Cohen, Y. (2012). *Between Feminism and Orthodox Judaism: Resistance, Identity, and Religious Change in Israel*. Boston: Brill.
- Kalagy, T, and O Braun-Lewensohn. (2019). Agency of preservation or change. *Community, Work & Family* 2(2), 229-250.
- Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender and Society*, 2(3), 274-290.
- Kook, Rebecca, Ayelet Harel-Shalev, and Fany Yuval. (2019). Focus groups and the collective construction of meaning. *Women's Studies International Forum*, 72, 87-94.
- Kook R. and Harel-Shalev A. (2020). Patriarchal norms, practices and changing gendered power relations - Narratives of Ultra-Orthodox women in Israel. *Gender, Place and Culture*, 10.1080/0966369X.2020.1762546.
- Kravel-Tovi, M. (2019). Jews by choice? Orthodox conversion, the problem of choice, and Jewish religiopolitics in the Israeli state. *Ethnography*, 20(1), 47-67.
- Lavie-Ajayi, M. (2014). "I Didn't Know I Was Isolated Until I Wasn't Isolated Any More" The Use of Groups in Qualitative Psychology Research. *Qualitative Inquiry*, 20(2), 175-182.
- Mahmood, S. (2005). *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Moisio, R, E J. Arnould, and J. W. Gentry. (2013). Productive consumption in the class-mediated construction of domestic masculinity. *Journal of Consumer Research*, 40(2), 298-316.

Moser, A. and I. Korstjens. (2018). Practical guidance to qualitative research: Sampling, data collection and analysis, *European Journal of General Practice*, 24(1), 9-18.

Muñoz Boudet, A., M. P. Petesch, and C. Turk. (2013). *On norms and agency*. Washington DC: The World Bank .

Muriaas, R. L., V. Wang, L. Benstead, B. Dulani, and L. Rakner. (2018). Why the gender of traditional authorities matters *Comparative Political Studies*, <https://doi.org/10.1177/0010414018774369>

Pew Research Center. (2017). *The Changing Global Religious Landscape*. Retrieved from <http://www.pewforum.org/2017/04/05/the-changing-global-religious-landscape>.

Rezeanu, C. (2015). The relationship between domestic space and gender identity. *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, 6(2), 9-29.

Rinaldo, R. (2013). *Mobilizing Piety: Islam and Feminism in Indonesia*. London: Oxford University Press.

Rotman, E. (2017). A jump in the number of Torah students, and a freeze in the number of orthodox male workers in Israel. *Kikar Hashabat*. March 5. retrieved from www.kikar.co.il/224141.html

Sa'ar, A. (2007). Contradictory location: Assessing the position of Palestinian women citizens of Israel. *Journal of Middle East Women's Studies*, 3(3), 45-74.

Schiff, B. (2017). *A New Narrative for Psychology*. New York: Oxford University Press.

Schütte, S. (2014). Living with patriarchy and poverty: women's agency and the spatialities of gender relations in Afghanistan. *Gender, Place & Culture*, 21(9), 1176-1192.

Singer, R. and R. Bickel. (2015). Which way to go? Women's walking decisions and Ultra-Orthodox enclaves in Jerusalem, *Gender, Place & Culture*, 22(7), 987-1006.

Smith, B. (2016). Narrative analysis. In E. Lyons and A. Coyle (Eds.), *Analyzing Qualitative Data in Psychology*. London: Sage.

Tønnessen L. (2019). Women at work in Sudan: Marital privilege or constitutional right? *Social Politics*, 26(2), 223–244.

Wasserman, V. and M. Frenkel. (2019). The politics of (in)visibility displays: Ultra-Orthodox women maneuvering within and between visibility regimes. *Human Relations*: <https://doi.org/10.1177/0018726719879984> .

Wolkomir, M. (2004). "Giving it up to God": Negotiating femininity in support groups for wives of ex-gay Christian men. *Gender and Society*, 18, 735-55.

Zion-Waldoks, T. (2015). Politics of devoted resistance. *Gender and Society*, 29(1), 73-97.

Zion-Waldoks, T., and P. Motzafi-Haller. (2018). "Whose House Is This?" Gendered (Dis)belongings, Homemaking, and Displacement in Israel's Rabbinic Courts. *Signs*, 44(1), 177-203.